

"אפיקומן הוא! כי לא ידעו מה הוא" על דרכיה של מילה אחת בתולדות המילונאות העברית

א. מבוא

על אף האזכורים המעטים יחסית של האפיקומן בספרות חז"ל הוא זכה לעמוד במרכז שלל דיונים ביצירה התורנית מחד גיסא, ובספרות המחקר מאידך גיסא. דיונים אלו נסכו בראש ובראשונה על היבטים הלכתיים הקשורים באכילת האפיקומן, ובייחוד על התפנית התמוהה שעבר עת הפך מדבר אסור ("אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן") לחובה הלכתית כליל הסדר (מצת האפיקומן).¹ מרתק גם מקומו של האפיקומן בדיונים תאולוגיים-היסטוריים. השערות שונות ומופלגות הועלו בנוגע למשמעותו כחלק מן הפולמוס היהודי-נוצרי בעת העתיקה ובהמשך בימי הביניים, ואפילו בעת החדשה.² גם בחקר הפולקלור לא נפקד מקומו של האפיקומן, בדגש על מנהג "גנבת" האפיקומן בסדר הפסח.³

מאמר זה לא נועד להכריע בין הפוסקים, התאולוגים, ההיסטוריונים ואנשי הפולקלור או החינוך שנשארו ונתנו בסוגית האפיקומן. עניינו בסקירת השיח הלשוני שנסב על אודות האפיקומן במרוצת הדורות. דומה שניתן לראות בשיח זה מקרה בוחן ודוגמה מרתקת לאופן העיסוק במילים נוכריות שנקלטו בשדה היצירה היהודי. תולדות הדיון

* תודתי נתונה לידידי המלומד והיקר חנן בירנצוויג, שסייע בידי בפיענוח פשרן של מילים לועזיות, יווניות ולטיניות הנזכרות במאמר וכן בתרגום כמה קטעים מן המילונים, ולידידי הרב אליעזר יהודה בראדט, שהעמיד לרשותי את בקיאותו בנושא זה. להלן ההדגשות במובאות הן מידיי.

1. עיינו בדברי ר' יוסף קארו, "דלכזית שאוכלין בסוף הסעודה קורין אפיקומן" (בית יוסף, חלק אורח חיים, סימן תעח), ובהערת ר' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין (1829–1908) בספרו: "ודע, דזה שאנו קורין להמצה הנאכלת באחרונה 'אפיקומן' אין לזה טעם לכאורה, שהרי שנינו: 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן', כלומר: שלא יאכלו שום דבר [...] ואם כן איך קורין אותה 'אפיקומן'?" (ערוך השולחן, חלק אורח חיים, סימן תעח, ג). בגלגוליו ההלכתיים של האפיקומן עסקו בהרחבה תבורי, פסח דורות, עמ' 287–305; הנשקה, מה נשתנה, עמ' 57–98.
2. עיינו יובל, שני גויים, עמ' 92, 106–107, ועוד בדבריי הלהלן.
3. על מנהג גנבת האפיקומן ראו למשל ריסקין, אפיקומן. ידועים בהקשר זה דברי ר' אהרן ווירמש (1754–1836): "נהגו תינוקות לחטוף אפיקומן [...] והוא מנהג בדוי והבל, ובגויים נשמע שיהודים לומדים ילדיהם לגנוב זכר ליציאת מצרים, 'ינצלו', על כן המונע משובח" (ווירמש, מאורי אור, ד, מועדי ערב, קכח ע"א).

באפיקומן משקפות את התועלת העצומה שייחסו חכמי ישראל ללימוד לשונות זרות ככלי לחשיפת מכמניה של הספרות היהודית הקדומה, אך הן מבטאות גם את הדילמות הערכיות שנתעוררו אצלם בעקבות זאת. גילוי מוצאן הנוכרי של מילים מעין אלו בספרות התנאית עשוי היה להבליט את משוגותיהם של אמוראים, גאונים ראשונים ואחרונים, שתהו על קנקנן כעיוורים המגששים באפלה וניסו לפצח את סודם של מונחים בדרכים הנראות מעתה חסרות עוגן ובסיס.⁴

ב. "אפיקומן" בספרות חז"ל

האפיקומן נזכר בשלושה מקומות בספרות התנאית, ובכולם בהקשר ובניסוח דומה. המשנה קובעת באופן עמום למדי בפרק ערבי פסחים: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן".⁵ המשנה איננה מבהירה מהו האפיקומן ואינה מציינת את פשרו ואת טעמו של האיסור להפטיר בו אחר הפסח. במכילתא דרבי ישמעאל נזכרה הלכה זו במענה לשאלת הבן החכם (ומכאן בהגדה): "חכם מה הוא אומר? 'מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלוהינו אותנו'".⁶ אף אתה פתח לו בהלכות הפסח: 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'.⁷ אף כאן לא הוברר טיבה של ההלכה, כשם שלא נתבאר מדוע יש לציין דווקא אותה לכן החכם. רק בתוספתא נזכר האפיקומן בלוויית ביאור קצרצר: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, כגון אגוזין תמרים וקליות".⁸ לנוכח העמימות של המשנה ומקבילותיה אך טבעי היה העיסוק של האמוראים בתלמוד בפשרו של האפיקומן. ואומנם הן בירושלמי הן בבבלי מצינו לשונות הבהרה בנוגע למהותו ולטיבו. בזיקה ללשון המשנה מובא בירושלמי:

רבי סימון בשם רבי אינייני בר רבי סיסי: מיני זמר.

רבי יוחנן אמר: מיני מתיקה.

שמואל אמר: כגון ערדילי וגוזליא [=טלאים (?) וגוזלים] דחנניה בר שילת.⁹

4. על היבטים כוללים רחבים יותר של התפתחות המילונאות היהודית והשפעותיה על הפרשנות של ספרות חז"ל עיינו גם גפני, פשוטה של משנה, עמ' 162–175.
5. משנה, פסחים י, ח, בנוסח הדפוסים. המילה מופיעה בצורות שונות בכתבי היד השונים: אפיקימון (קאופמן, פרמה), אפיקימון (לו) ועוד. שאלת הנוסח המדויק של המילה לא עלתה בדרך כלל במסגרת דיונים בפירוש המילה, בימי הביניים או בעת החדשה, ואף כאן לא אנסה לעמוד על המשמעות של הנוסחים השונים ועל זיקתם לדרכי הפיענוח של המילה. להרחבה עיינו ברויאר, העברית, עמ' 290–291.
6. כך על פי נוסח חלופי של דברים ו 20, וכן ברבות מהנוסחאות של המסורת של שאלת החכם בספרות חז"ל.
7. מכילתא דרבי ישמעאל בא, מסכתא דפסחא יח.
8. תוספתא, פסחים י, יא.
9. ירושלמי, פסחים י, ח (לז ע"ד).

גם בזיקה לדרשה על ארבעת הבנים, הפעם במענה לשאלת הטיפש שבהם, נדרש הירושלמי לעניין האפיקומן, אם כי בדרך שונה:

אף את למדו הילכות הפסח, שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.
מהו אפיקומן?

שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת.¹⁰

לעומת זאת בבבלי מחלוקת האמוראים בעניין זה מפורטת מעט יותר:

מאי אפיקומן?

אמר רב: שלא יעקרו מחבורה לחבורה.

ושמואל אמר: כגון ארדילאי לי וגוזלייא לאבא ורב חנינא בר שילא = טלאים בשבילי, וגוזלות בשביל אבא ובשביל רב חנינא בר שילא.

ורבי יוחנן אמרו: כגון תמרים קליות ואגוזים.

תניא כוותיה דרבי יוחנן: אין מפטירין אחר הפסח, כגון תמרים קליות ואגוזים.¹¹

קשה לעמוד על יסודן של ההצעות שהעלה התלמוד בסוגיית האפיקומן – האם ניוונו אמוראי התלמוד ממסורות היסטוריות אותנטיות בנוגע לטיבו או שהעלו השערות מקוריות שלהם? האם הכירו את פשרה ואת גיזרונה של המילה אפיקומן? ואם אכן עמדו על פשרה ההיסטורי של המילה ועל גיזרונה, כיצד נתגלעה מחלוקת בעניין זה? שורש הדיון בשאלות הללו מצוי כבר בכתבי חכמי ימי הביניים.

ג. פשר האפיקומן בספרות ימי הביניים

דומה שמרבית חכמי ימי הביניים, ששפות אירופאיות כיוונית או לטינית לא היו שגורות על לשונם, נטו לפרש את המילה אפיקומן על בסיס אטימולוגיה שמיית – עברית או ארמית – שפות שהיו מצויים בהן. כך למשל רמז רש"י לזיקה של אפיקומן לפועל הארמי נפק (= יצא) ולמילה העברית מין (= סוג) כאשר ביאר את שיטותיהם של שמואל ור' יוחנן:

מפטירין – לשון הנפטר מחבירו. כשנפטירין מן הסעודה מביאין מיני המתיקה. ארדילאי לי – כגון אני שרגיל לאכול כמהין ופטירות לאחר סעודתי. וגוזליא לאבא – לרב, שהיה רגיל לאכול גוזלים לאחר סעודתו. ולשון "אפיקומן" – הוציאו והביאו מיני מתיקה.¹²

10. שם.

11. בבלי, פסחים קט"ב ע"ב.

12. רש"י, פסחים קט"ב ע"ב, ד"ה "מפטירין", "ארדילאי", "וגוזליא". ועיינו גם בספרו של ר' דוד אבודרהם, פירוש הברכות והתפילות (נכתב בשנת 1340 ונדפס לראשונה בעיר ליסבונה בשנת 1490), סדר ההגדה ופירושה, עמ' רכה: "פירוש אחר: 'מפטירין', לשון פתיחת פה לדבור, מלשון

אטימולוגיה זהה בביאור שיטת שמואל ור' יוחנן נקט גם ר' שמואל בן מאיר (הרשב"ם, 1080–1160 לערך), אך הוא הוסיף והציע אטימולוגיה גם לשיטת רב, ואף לפיה מקור שני רכיבי המילה אפיקומן בארמית, מהמילים נפק (=יצא) ומנא (=כלי):

מפטירין – לשון הנפטר מחבירו, כלומר כשנפטרין מן הסעודה אין מסיימין אותה באפיקומן... ולרב הכי משמע ליה "אפיקומן" – "אפיקו מנייכו", הוציאו כליכם, מכאן ונלך ונאכל במקום אחר... ולשון "אפיקומן" – הוציאו והביאו מיני מתיקה.¹³

רק חכמים אחדים בימי הביניים הציעו או רמזו לגיזרון זה, שאיננו ארמי או עברי, הגם שנמנעו מלהציע משמעות תוכנית שונה במהותה מזו הנזכרת בתלמודים. על גיזרון יווני הצביע, אפשר לראשונה, ר' קלונימוס איש רומי, בן המאה האחת-עשרה: "בלשון יון 'אפיקומין', כלומר, שום דבר."¹⁴ מסורת דומה נרמזה ככל הנראה בספר הערוך שכתב ר' נתן מרומי (1035–1106), הגם שכאן נעדרה קביעה מפורשת שמדובר בלשון יוון: "פירושו: לשון כלום, כלומר, אין עושין סילוק לאכילה ממיני מגדים (=קינוח) כמנהג כל הסעודות."¹⁵ ברוח זו פירש גם ר' מנחם בר' שלמה, במדרש "שכל טוב" (איטליה, 1139):

ולבתר דגמרין סעודתייהו אכלין כזית מצה, משום דאמרו רבנן: "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", דהיינו מיני מגדים, כגון קליות ואגוזים. שכן בלשון יון קורין אותו "אפיצמן", כלומר אין מפטירין גמר סעודתייהו במיני מגדים, אלא במצה.¹⁶

'פטירו בשפה' (תהלים כב 8), 'אפיקומן' – נוטריקון: 'אפיקו מיני מתיקה'. ורצונו לומר, אין אומרים אחר אכילת הפסח: 'אפיקו מיני מתיקה לקנוח הפה'. ראו לציון גם פתרונו המקורי של ר' אליעזר בר' נתן בספר ראב"ן, מסכת פסחים, על המילה אפיקומן, אם כי לא בהקשר להוראתה המקורית במשנה, אלא בזיקה למצה הנאכלת בסיום הסדר: "אפיקומן – כלומר אפיקונים, שלא יאכל אחריו כלום".

13. ראו רשב"ם לפסחים קיט ע"ב ד"ה "מפטירין".

14. ראו סידור רש"י, עמ' 192. למקבילות נוספות עיינו הנשקה, מה נשתנה, עמ' 62 הערה 90. בהיעדר ציון למילה היוונית המדויקת, בכתב המקורי שלה, קשה לדעת לאיזו מילה בדיוק התכוונו ר' קלונימוס ור' נתן מרומי הנזכר להלן. לא מוכרת מילה כזאת ביוונית, ואפשר שהמילים "לשון יוון" הן אשגרה שלא במקומה. דב גייגר מציע שאין מדובר במילה יוונית, אלא דווקא בנוטריקון ארמי: "ודרש אולי נוטריקון: אין אוכלין אף קימון (מה שנהגו לאכול אחרי קימה = סלוק מן האכילה)". ראו קרויס, תוספות הערוך השלם, ערך אפיקומן.

15. בשאלת שליטתו ושימושו של "הערוך" ביוונית דנו רבים. ובהרחבה ראו קוהוט, ערוך השלם, עמ' v–ix (מבוא) ועוד; אברמסון, הערוך, עמ' לט–מ; ובעיקר ראו קאומן, העוזים, עמ' iv (תקציר עברי): "סימן השאלה הראשון מתעורר לגבי ידיעתו של ר' נתן את השפות היווניות והלטיניות [...] נראה קרוב לוודאי שהוא לא הכיר בצורה ישירה את היוונית הקלאסית [...] היה לו לעומת זאת קשר עם חוגי משכילים לא יהודים".

16. מדרש שכל טוב, פירשת בא, פרק יב. מסתבר שלפנינו שיבוש בגרסה, והכוונה לאפיקומן ולא

אך אלו מקרים חריגים. בימי הביניים השימוש בשפה היוונית ככלי לפיענוח סודן של מילים בתלמוד היה נדיר. רק במאות השש-עשרה והשבע-עשרה נרשמו סימני תמורה בנוהג זה, ואותם יש לראות בין היתר בזיקה לקשרים שיצרו מלומדים יהודים עם עמיתיהם, נוצרים הכראיסטים, בעיקר בתחומי איטליה שבדרום אירופה, אך גם בגבולות הולנד שבמערבה.

ד. סימני תמורה בפתח העת החדשה

כמו בסוגיות אחרות גם בהקשר זה סימן ר' אליהו בן אשר הלוי, המכונה גם ר' אליהו בחור (1469–1549), את נקודת המפנה. את מרבית חייו הוא עשה באיטליה (בפאדובה, בוונציה וברומא), שם היה דמות בולטת בחוגי ההבראיסטים ומורה לעברית של מלומדים נוצרים ידועי שם. רק בערוב ימיו (1541) שם פעמיו לאיזנא שבגרמניה והועסק בבית הדפוס של פאגיוס, ובו גם הופיע "ספר התשבי" שכתב. בפתח הספר, העוסק בפיענוח פשרן של מילים מוקשות בלשון חז"ל, הצהיר על כוונתו לכלול "שרשים הרבה שרוב העם סבורים שהם מלשון עברי או מלשון חז"ל ואינם אלא מלשון עם ועם, וכל אותן המילות אביא ואודיע מה טיבם"¹⁷. דוגמה מובהקת לתופעה זו המציא בערך "אפיקומן", עת הביע את תמיהתו על חכמי ימי הביניים, ואולי אף על חכמי התלמוד, שלא עמדו על מוצאה הזר של המילה:

אפיקומן – אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, פירושו בו נוטריקון: "אפיקו מיני מזונות". ותמיה אני: איך לא ידעו שהוא לשון יוון ממש, "אפיקומוס" [ἐπίκωμος] נקרא סעודה גדולה, ומה שאוכלין אחר הסעודה נקרא "אפיקומן" [= ἐπίκωμον], ובדברי חז"ל נקרא קינוח סעודה.¹⁸

על הנחת המוצא היווני של האפיקומן חזר מקץ שנתיים ימים ר' אליעזר אשכנזי (1513–1586), אף הוא תושב איטליה, בספרו "מעשי ה'" (1543). כקודמו שיער אשכנזי, בהתעלמו מהפיענוח השמי הרווח, כי מדובר במילה זרה שקנתה לה אחיזה בספרות התנאית:

לאפיצמן. ועיינו שם בהערה של בוכר על דבריו אלו: "לא אדע המקור אשר שאב המחבר, וגם איזה מילה יוונית כוון".

17. בחור, התשבי, ההקדמה הראשונה. ושם בהקדמה שלישית לספר הוא התוודה: "גם יתמהו על לשון יוון שהבאתי בהרבה מקומות בידעם שאינני מכיר הלשון ההוא, אבל לא ידעו שמן הקארדינאל אשר עמדתי עמו שלש עשרה שנה קיבלתי כל אלה כי הוא היה בקיא מאוד בלשון יוון".

18. שם, ערך אפיקומן. את דברי אליהו בחור ציין גם ר' עקיבא איגר (1761–1834) בתוספותיו למשנה במסכת פסחים י, ח. אגב, במילון האנונימי המכונה ה"ערוך הקצר", שהופיע שנים ספורות קודם לכן (1511) באיסטנבול, לא נזכר המוצא היווני של אפיקומן, ונראה שהנחה היא שמדובר במילה ארמית: "אפיקומן [...] בסוף ערכי פסחים 'אפיק מן', כלומר, אין עושין סילוק ממין מגדים כמנהג כל הסעודות".

ולדעתי גם שתי המלות האלה [= "מפטירין" ו"אפיקומן"] הם בלשון יון. שכשהם רוצים לומר איש אל רעהו "תטעום זה" אומרים "אפטר", וכן גם ממש בלשון ערבי, וכן בלשון אשכנז. ו"אפיקומן" נקרא בלשון יון מה שאוכלין להעביר שממנונית הפה, והיא מורכבת משתי מלות ש"אפי" בלשון יוון רוצה לומר "על" [ἐπί=], ו"קומן" רוצה לומר "שומן".¹⁹ והיה אומרו "אפי קומן" כאילו יאמר "על שומן" [...] ועל פי דרכנו זה יהיה פירוש "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", אין טועמין אחר הפסח על השומן, רוצה לומר, דבר להעביר השמנונית מן הפה, והדברים מיושבים על נכון.²⁰

מאה שנה לאחר מכן, הפעם במרכז היהודי באמסטרדם שבהולנד, חזרו והשמיעו השקפות דומות שניים מבכירי המילונאים שפעלו בה. הראשון, והמתון שבהם, היה ר' בנימין מוספיא (1606–1675), חכם מופלג ומחברו של "מוסף הערוך" (1655). מוספיא עמד בספרו על הליקויים של הפרשנות התלמודית, ובעיקר הבבלית, בכל הקשור לפיענוח מילים יווניות שהיו זרות להם ("לא ידעו ולא יבינו קול המונה של רומי, ולשון מדברת גדולות בני היוונים, למען התרחקם מעל גבולם").²¹ השערתו בעניין האפיקומן הייתה צפויה: "אמר בנימין: פירושו בלשון יווני מיני מגדים ופירות הנאכלים בקינוח הסעודה".²²

לשון חריפה הרבה יותר נקט ר' דוד הכהן די לרה (1602–1674), יליד המבורג, שעשה אף הוא שנים רבות מחייו באמסטרדם. כבר בשנת 1638 הופיע ספרו "עיר דוד" (*Ir Dawid sive de Convenientia Vocabulorum Rabbinicorum cum Græcis et Quibusdam Aliis Linguis Europæis*), שבו ליקט מילים זרות ביוונית שתועדו בספרות הרבנית. חיבור זה שימש תשתית למפעלו המרכזי, המילון "כתר כהונה". ר' דוד הכהן לא חשך את שבטו מחכמי התלמוד, ובעיקר מן הבבלים, והם נאלצו לתור בחשכה אחר מובנן של מילים זרות שמוצאן לא היה ידוע להם. ברוח זו הוא דן גם במחדל פיענוח המילה אפיקומן בספרות הרבנית המסורתית שקדמה לו:

אפיקומין – גם בפירוש המלה הזו נתחבטו הרבה כי לא ידעו מה הוא, ואינני חמור נושא ספרים, ואם רוח המושל יעלה עליך לשמוע מה ידברו,

19. כאן לא ברורה כוונתו.
20. אשכנזי, מעשי ה', עמ' 259. אגב, במילון "צמח דוד" לר' דוד דה פומיס (=ר' דוד מן התפוחים, 1525–1587), שיצא אף הוא בוונציה ב־1587, הוא ציין באופן לקוני כי עניינו של האפיקומן הוא "מה שאוכלים אחר המזון כמו תפוחים (!), תמרים"; עיינו פומיס, צמח דוד, ערך אפיקומן.
21. מוספיא, מוסף הערוך, מבוא (וכן קוהוט, ערוך השלם, א, ללא עימוד). ועיינו גם רפפורט, ר' נתן מרומי, עמ' 9: "נרבה תודה להרב רבי בנימין מוספיא, כי הוא אשר היה באמת מהיר מאוד בלשון יווני ורומי"; וראו עוד שם, עמ' 13.
22. ככל הנראה התכוון מוספיא למילה היוונית γεῦμα, שעניינה 'מיני מעדנים הבאים כקינוח של הסעודה'.

והכוונים הזרים אשר עשו לה לגזור אותה לגזרים [=על דרך נוטריקון], שים עינך עליהם. ואולם עניינה בלשון יווני סעודה גדולה [ἐπίκωμος] לאכל לשבעה ולהצבות בטן.²³

ראוי לציין כי במקביל למילונאים היהודים החלוצים הצביעו גם מילונים של חכמי האומות על המוצא היווני של האפיקומן. בראש לכולם עומד המילון של יוהן בוקסטורף (1564–1629). בערך נרחב שייחד לאפיקומן הוא עמד על הליקויים של מילונים יהודיים רבים בימי הביניים מחד גיסא, ועל מעלתו של ר' אליהו בחור מאידך גיסא:

המילה זרה לעברים. משום שלא ידעו את מקורה השתעשו במספר דרכים כדי להסביר אותה. משהו ציין שמשמעותה היא כמו: "אפיקו מיני מזונות". אחרים: "אפיקו מן". אחרים: "אפיקו מניכור". אחרים: "אפיקו מיני מתיקות". רצונם לומר: לאחר שימוש ואכילת אפיקומן זה, אין לאכול יותר לא מזון ולא קינוח. אליהו הלוי הגיע קרוב יותר להסבר המילה, כאשר כתב אחרי כל האחרים בתשבי שלו: "נראה לי שהם לא הכירו שהמקור שלה הוא פשוט יוונית".²⁴

גם במילון "מעריך המערכות" (1629) של פיליפ דה אקו (1650–1758 לערך) נרמז ככל הנראה המקור הנוכרי של אפיקומן. מילון זה היה פועל יוצא של דיאלוג פורה שהתקיים בפריז בין מומר יהודי שהיה מצוי מילדותו בלשון הקודש ובין תלמידיו הנוצרים. הללו העירו את תשומת ליבו למוצאן הנוכרי של מילים רבות בספרות חז"ל, ובהשראתן הוא פנה לכתובת המילון שלו.²⁵ אשר לאפיקומן הוא רמז כי מדובר במילה יוונית: "אפיקומון" – פירוש 'כלום', רצונו לומר, אין עושין סילוק לאכילה ממני מגדים כשאר סעודות".²⁶

אך חשוב להדגיש כי למרות הסגנון הנועז ולעיתים המתריס שנקטו כמה מן המילונאים היהודים, שימרה ככלות הכול המילה אפיקומן את המשמעות שהוענקה לה בספרות חז"ל. הללו גרסו, רובם ככולם, כי הכוונה לטקס קינוח כלשהו הבא לאחר הסעודה. נראה שרק מן הבחינה הלשונית נתעוררה מעט מחויבותם לאמוראים בתלמוד או לחכמי ימי הביניים.

23. די לרה, מראה כהן, ערך אפיקומן.

24. בוקסטורף, לקסיקון, ערך אפיקומן.

25. "ובי נתקיים מאמר החכם [...] ומתלמידי יותר מכולם [...] והם אשר זרזוני ופתוני, במליצת דבריהם הציקוני, והעירוני וגלו את אזני מחסרון ערוך השורשים" (אקו, מעריך המערכות, בהקדמה).

26. ראו שם, ערך אפיקומן. בקביעתו כי הכוונה למילה כלום הוא רמז ככל הנראה להשערת חכמי ימי הביניים שהמילה יוונית, ובוזה לא נדרש בהכרח לתלמידי הנוצרים.

ה. הפולמוס המורדני על "אפיקומן"

כך בכך עם תהליכי הטמיעה המוגברת של היהודים בסביבתם האירופאית, וביותר אצל המלומדים ששהו במוסדות אקדמיים, הלכה והעמיקה מידת התמצאותם בשפות הקלאסיות. באמצעות ידיעותיהם הלשוניות החדשות נחשפה לפנייהם ספרות נוכרית ענפה, ובה בעת התחדדה גם ערנותם למילים זרות שמצאו אכסניה בספרות היהודית המסורתית ושמוצאן ופשרן נשכחו במרוצת הדורות.

כמובן לא כל החוקרים התנערו מן המסורת התלמודית בעניין האפיקומן, ורבים מהם הסתפקו בקביעה כי הגיזרון של המילה יווני בלא שערערו על תוכנה של הפרשנות התלמודית. כך, למשל, ר' יוסף שיינהוק (1812–1870), מחבר המילון "ספר המשביר" (1857–1858) נטה אחר שיטתם של שמואל ור' יוחנן, וכמותם סבר שהכוונה למין מאכל כלשהו. לדעתו אפיקומן היא מילה יוונית, ה"מורכבת מן ἐπί (נאך), אחרי, וἔμμο (קאסטען, שפייזע, געשמאק), מיני מאכל, והכוונה למיני אוכל הבאים בסוף [...] והם כולם מיני אוכל הבאים בסוף לקנוח סעודה ולטעם".²⁷ בסגנון דומה התבטא גם יעקב יחזקאל הלוי (1814–1865) בלקסיקון התלמודי שלו, שהוכתר בשם "בקרת התלמוד" (1863).²⁸ לעומת שני אלו סבר ליאופולד לעף, בספרו *Die Lebensalter in der jüdischen Literatur* (1875), שיש לאמץ את ההשקפה של רבי סימון בשם רבי איניני בר רבי סיסי שבירושלמי, היינו שמדובר ב"מיני זמר". לדעתו אף ביוונית זה עיקר כוונת המונח ἐπίκωμον ("Greichisch" (musikalischen Ursprungs ist jedenfalls)).²⁹

ראויים לציון גם דבריו של אברהם קרוכמל (1817–1888), בנו של המשכיל הנחשב נחמן קרוכמל (רנ"ק) ומלומד בזכות עצמו. בדומה למלומדים הנזכרים לעיל סבר גם הוא כי האמוראים בתלמוד התמצאו בשפות זרות והיטיבו לעמוד על פשרן של מילים נוכריות במשנה. כבר בשנת 1852, כביוגרפיה שהקדיש לשמואל ("שמואל ירחינאה") שיבח את האמורא הבבלי והדגיש שהיה בעל השכלה רחבה ושלט בשפות קלאסיות:

אך לא הסתפק בלמוד תורה שבעל פה בלבד, כי פי שניים ברוחו ויאחז גם בזה וגם מלמוד לשונות ומדעים לא הניחה ידו, ועל כן תחזה קורא נעים, כי במקומות רבים בתלמוד, אשר נזכר במשנה או בברייתא מלה יוונית תרגמה כראוי.³⁰

כהוכחה לטענתו זו הצביע קרוכמל על פירושו של שמואל לאפיקומן, ש"פתר התיבה

27. שיינהוק, ספר המשביר, ערך אפיקומן.

28. הלוי, בקרת התלמוד, עמ' 314–315, בערך אפטרטא, בהערה: "אמר כי אין מפטירין אחר הפסח Epikomos, אין אוכלין הטפל אחר העיקר".

29. ראו לעף, תקופה, עמ' 318.

30. קרוכמל, שמואל, עמ' 70.

היוונית אפיקומן, קינוח הסעודה".³¹ כעבור שנים אחדות, בספרו "פירושים והארות לתלמוד הבבלי" (1880), הפליג קרוכמל לטעון כי מחלוקתם של רב ושמואל נסבה על אודות גיזרונה האותנטי של אפיקומן ביוונית:

כי לתיבת "אפיקומן" שתי הוראות בלשון יווני [...] ומשחקי הבכוסין או הכובסין [=הכוונה לחסידי דיוניסיוס המכונים בקוסים על פי הכינוי של האל שנקרא גם בקוס] שנסעו והלכו מבית לבית וממקום למקום בזמר ושיר ומצלתיים והמון חוגג נקראו בשפת יוונית ἐπιχώμεω, וכן גם קנוח הסעודה נקרא ἐπίχωμος, לפיכך רב אשר הבין מלת אפיקומן בהוראתה הראשונה אמר [...] לא יעקרו מחבורה לחבורה [...] ואולם שמואל ור' יוחנן הבינו את תיבת אפיקומן בהוראתה השנייה שהיא קנוח סעודה.³²

אכן, בקרב החוקרים במאה התשע-עשרה היו גם מי שהרחיקו לכת מקודמיהם והטילו ספק בפשר שהציעו חכמי התלמוד למילה אפיקומן. ניצני ספקנות בנוגע לכישורי הפיענוח של האמוראים הביע של ר' משה לנדאו (1788–1852), בחיבורו "מערכי לשון" (1819). את סקירתו הארוכה והמפורטת בענייניו של האפיקומן חתם בהערה: "התלמוד עצמו לא הכיר את המלה, כפי שמעידה המחלוקת על השאלה 'מאי אפיקומן'".³³

הושע השל שור (1818–1895), משכיל שנון וחרף מגליציה, התבטא באופן בוטה יותר. מאמר קצר שכתב בעיצומו של פסח, בשנת 1880 לערך, נפתח כך:

אמרת לדרוש בחג הפסח, שאני עומד בו בעת כתיבי מענייני החג, בביאור מלת אפיקומן, שהיה כבר נעלם מהאמוראים הראשונים, ולשווא עמלו למצוא פתרון המתיישב על הדעת [...] הנה ראינו כי כבר ראשוני האמוראים לא ידעו באור המילה על בוריה, דון מזה על המפרשים.³⁴

לאחר שסקר, כמנהג קודמיו, את השיטות השונות שהועלו במרוצת הדורות בפתרון המילה אפיקומן ודחה אותן בנחרצות ("ה'תשבי' בדה מלה יוונית [...] בעל 'מערכי לשון' גם הוא הרבה דברים ללא אמת [...] ואביא גם דברי בעל 'בקרת התלמוד', הוא האיש המביא אותנו תמיד לידי גחוך"), הוא שטח את השערותיו שלו. תחילה הציע כי מדובר במנהג החבורות בימים עברו להתפלפל בענייני הגות בסיום הסעודה (אפיקומן = ὑποκείμεν). מנהג זה נאסר בליל פסח, שנועד להרבות בו בסיפור ביציאת מצרים לברו. בהמשך דבריו העלה כי הכוונה למילוי הכוס לשתית "לחיים" (אפיקומן = ἐπιχεῦμα). כך או כך, לפשר השימוש בהלכה ש"אין מפטירין אחר

31. שם. הוכחה נוספת להתמצאותו של שמואל ביוונית חשף קרוכמל באופן שבו פתר הלה את לשון המשנה במסכת ראש השנה א, ב: "בראש השנה כל באי העולם עוכרין לפניו כבני מרון".

32. עיינו קרוכמל, פירושים, עמ' 130.

33. ראו לנדאו, מערכי לשון, א, עמ' 162–163, ערך אפיקומן, בהערה.

34. שור, אפיקומן.

הפסח אפיקומן" דווקא לבן החכם לא מצא הסבר מניח את הדעת והוא חתם: "ואען ואומר: תיקן! לשנה הבאה בירושלים, ונזכה להתראות פנים את בעל ההגדה, ונשאלה את פיו באימה ובחרדה, ובמקום גילה שם תהא רעדה!"³⁵

ו. מסע ההגנה על הפירוש התלמודי ל"אפיקומן"

נקל לשער שהבלטת מקומם של יסודות לשוניים או תרבותיים יווניים בספרות התנאית לא הייתה לרוחם של חכמים יהודים בעלי אוריינטציה שמרנית יותר, שהעדיפו להתבונן במסורת ובספרות היהודית כיצירה המזוקקת מכל השפעה זרה. השערות החוקרים שאפיקומן היא כבואה של מילה יוונית, ועוד יותר של מנהג יווני – שהיו עשויים לקנות אחיזה בחברה היהודית – לא נעמה להם מלכתחילה. אך דומה שחמורה מכך הייתה לדעתם הטענה שהמוצא הלשוני והפשר האותנטי של אפיקומן נעלם מעיני האמוראים שבתלמוד, ובעיקר הבבליים, ושהם נאלצו להתחקות אחר טיבו ומהותו כאשר יגשש העיוור באפלה. בנסיבות אלו נמצאו מלומדים שניגשו להאיר מעט את גלגוליה היהודיים של המילה אפיקומן.

נפתח בר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן (1659–1729), דיין ומקובל נחשב בעירו איזמיר. בספרו "מדרש תלפיות", לקט של מדרשים ואגדות מספרות חז"ל ומיצירות קבליות מאוחרות יותר, הובאו גם הערות ופרשנויות משלו. בענף "אפיקומן" שבאות אל"ף הוא נדרש לסוגיה זו. לאחר שנשא ונתן בפרשנויות ברוח הקבלה למונח אפיקומן, בהשראת דברי ר' ישעיה הלוי הורוביץ בספרו "שני לוחות הברית", הוא ניגש להגיב לדברי ר' אליהו בחור שבספר התשבי. השערתו של ר' אליהו הלוי (הבחור) שמדובר במילה יוונית שחלחלה ליצירה של חז"ל צרמה לר' אליהו הכהן, והוא מיהר להגן על הפרשנות הרווחת, שגזרה את המוצא של אפיקומן מן השפה הארמית. בנסיבות אלו הגיע להשערה המופלגת שמוצאן של המילים המזוהות כיווניות בספרות חז"ל הוא למעשה בלשון הקודש, ורק בדרכי חתחתים הפכו למילים נוכריות. הוא הדין בנוגע למילה אפיקומן. גם אם היא נקלטה בשפה היוונית, אין בכך כדי לערער את מוצאה השמי, ויש מקום לדורשה בהתאם:

לא מפני שאפיקומן מלת יוונית היא נפל מלדרוש בה נוטריקון או משמעות לשון או ראשי תיבות, ולפי שכל תיבות שהוזכרו בתלמוד ובמדרשים בלשון יון או באחד מלשונות הגויים מעיקרא היו מלות של לשון הקודש, ונפלו בתוך שבעים לשונות כשנתבלבלו הלשונות כדור הפלגה [...] וחז"ל לקטו אותה להשתמש בה בספרי הקודש כי קודש היא.³⁶

בהשראת חג הפסח סיים ר' אליהו הכהן את דבריו בקביעה שאת השימוש של חז"ל

35. וראו גם אונגר, דברים אחרים. אף הוא נטה מדברי התלמוד בסוגיית האפיקומן.

36. הכהן, מדרש תלפיות, דף נא ע"א–ע"ב.

במילים יווניות יש לראות כליקוט של "נצוצי הקדושה שנפלו בתוך הקליפות בשבירת הכלים [...] והצדיקים שבכל דור ודור מוציאים אותם כל אחד כפי כוחו, כמו שהוציא משה רבנו עליו השלום ר"ב נצוצי קדושה ממצרים [...] וכן בכל דור ודור כל אחד מוציא כפי כחו".³⁷

מתונה יותר גישתו של ר' ישראל ליפשיץ (1782–1860), בפירושו "תפארת ישראל" למשנה, בכואו להגן על הגזרון השמי שהציעו חז"ל לאפיקומן. הוא שיער שגם מעיני האמוראים בתלמוד לא נעלם מוצאה הזר של המילה, כשאר מילים יווניות או לטיניות בספרות התנאית. את הניסיון לפענח מילים אלו על פי גזרון שמי, מעברית או מארמית, קשר ליפשיץ בתהליך ייהודן של מילים זרות בשפה העברית:

חז"ל שהם הם בעלי הלשון [...] כשקבלו מילה יונית לתוך לשוננו הקדושה הכריחוה להתייחד תחלה, לכן שיבשו המלה במקורה בכוונה והסבו לקרותה באופן אחר, דהיינו כפי הנאות לפרשה על פי דרך לשוננו הקדושה.³⁸

לבסוף, גם חיים יוסף פולק (1798–1879), ממקום מושבו בכודפשוט, יצא להגנת חז"ל במאמר שמרני שייחד למילה אפיקומן ונשא את הכותרת (האירונית במקצת) "בקרת תהיה". מתוך חרדה לכבודם של חז"ל הוא קבע:

נראה שלבן של ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כפתחו של היכל [...] בכל זאת רבותינו האמוראים בירושלמי ובבלי כולם ממקור חיים שתו יסודותם בהרדי קודש, והם היו ידעו ההוראות המלות והפשט יותר מכל הדורות הבאים אחריהם [...] ומי זה האיש אשר מלאו ליבו לאמר שגם מהתנאים נתעלמה ההלכה והוראת הלשון?³⁹

ז. אחרית דבר

העיסוק בפשר אפיקומן לא פסק גם במאה השנים האחרונות, והוא אף הלך והסתעף. התפיסה שמדובר במילה זרה שהפכה לבת בית גם בלשון הקודש הייתה לעניין טריוויאלי בקרב החוקרים, והם לא חשו להגן עליה כלל. דומה כי על דעת מרבית החוקרים התקבלה ההנחה שאפיקומן הוא אותו מנהג יווני לאחוז בשחוק ובהוללות לאחר גמר הסעודה הפורמלית. כך, למשל, חרץ שאול ליברמן ב"תוספתא כפשוטה", ובעקבותיו גם אחרים:

וכבר פירשו לנכון שהכוונה היא שלא ינהגו כמנהגי ההוללים בזמן ההוא,

37. שם.

38. ליפשיץ, תפארת ישראל, פסחים י, ה.

39. פולק, בקרת, עמ' 158–161.

שהיו מתפרצים אחרי הסעודה לבתים אחרים ומכריחים את בני הבית להצטרף אתם, והיו ממשיכים שם את החגיגה.⁴⁰

ואולם היו גם חוקרים שניסו להאיר את המשמע של אפיקומן בדרך חדשה המנוגדת לרוח הפרשנות התלמודית. ראויה לציון השערתו המפליגה של דוד דאובה של אפיקומן יש זיקה למונח אפיקומנוס (ἀφικόμενος), שעניינו 'ביאה והגעה', ושבאפיקומן יש רמיזה סמלית לבואו המיוחל של המשיח.⁴¹ ועוד זאת – מאחר שנפרצו שערי המחקר היו שניסו לפרנס את המוצא של אפיקומן גם על רקע שפות זרות אחרות. ברוח זו טען המילונאי חנוך יהודה קוהוט בספרו "ערוך השלם":

ולו נראה שהוא מילה פרסית אבקומה, ובקיצור בלשון ערבית קומה (= كامة, كامة), 'כל דבר שנאכל בקינוח הסעודה', כגון חזרת ולפת וכדומה.⁴²

כאמור מאמר זה לא נועד להכריע בדבר הפשר ההיסטורי של אפיקומן אלא להדגיש את כבדת הדרך של חכמי ישראל בחקר הלשון ולספר על המעקשים שניצבו לפניהם. ואל יהיו כל אלו קלים בעינינו.

קיצורים

אברמסון, הערוך = ש' אברמסון, "ספר 'הערוך' לר' נתן ב"ר יחיאל מרומא", סיני צה (תשמ"ד), עמ' כז–מב
אונגר, דברים אחרים = מ"ש אונגר, "דברים אחרים", ספר יובל למ"א בלאך, בודפשט תרס"ה, עמ' 34–35
אקו, מעריך המערכות = פ"ד אקו, מעריך המערכות, פריז שפ"ט
אשכנזי, מעשי ה' = ר' אליעזר אשכנזי, ספר מעשי ה', ונציה 1583

40. ליברמן, תוספתא כפשוטה, פסחים, עמ' 655. ביתר הרחבה ראו ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 521: "שלא יעקרו מחבורה לחבורה, וזהו בלי ספק הפירוש הנכון, כי ידוע היה להם מנהג היונים ודרכם במשתה ושמחה, והיינו בשעה שההוללות היתה מגיעה למרומה היה דרכם להתפרץ לבתים אחרים, להכריח את האחרים להצטרף אליהם, ושם היו ממשיכים את החגיגה, וקראו לזה ἐπίκομιμα, והמשנה הזהירה שאין גומרים את הפסח באפיקומן ἐπίκομιον".
41. על כך העיר דאובה, ברית חדשה, עמ' 194. לדיון בהשערה זו ובגלגוליה ההיסטוריים עיינו בלייכר, דאובה; יובל, שני גוים, עמ' 92, 106–107; הנשקה, מה נשתנה, עמ' 58–59, ובהערות הנלוות שם.
42. ראו קוהוט, ערוך השלם, ערך אפיקומן. אגב, את ההצעה הזאת שלל דב גייגר: "לשון פרסי אבקומה ולשון ערבי קומה אינם בנמצא" (קרויס, תוספות ערוך השלם, ערך אפיקומן). ככלל, ידועה הלצתו של דב גייגר על חנוך קוהוט כי הפריז בניסיונותיו לזהות מילים פרסיות בתלמוד, והוא קרא על קוהוט את הכתוב "מפריס פרסה".

- J. Buxtorfii, *Lexicon Chaldaicum Talmudicum et Rabbinicum*, Basel 1640
 בחור, התשבי = ר' אליהו בחור, ספר התשבי, איזנא 1541
- D. Bleicher Carmichael, "David Daube on the Eucharist = דאוּבֶה, בלייכר, דאוּבֶה and the Passover Seder", *New Testament Backgrounds: A Sheffield Reader*, ed. C. A. Evans and S. E. Porter, Sheffield 1997, pp. 89–108
 ברואר, העברית = י' ברואר, העברית בתלמוד הבבלי, ירושלים תשס"ב
 גפני, פשוטה של משנה = ח' גפני, פשוטה של משנה, רמת גן 2011
- D. Daube, *New Testament and Rabbinic Judaism*, = דאוּבֶה, ברית חדשה, London 1965
 די לרה, מראה כהן = דוד הכהן די לארה, מראה כהן, אמסטרדם 1668
 הכהן, מדרש תלפיות = ר' אליהו בן אברהם שלמה הכהן, מדרש תלפיות, איזמיר תצ"ו
 הלוי, בקרת התלמוד = י"י הלוי, בקרת התלמוד, וינה 1863
 הנשקה, מה נשתנה = ד' הנשקה, מה נשתנה: ליל הסדר בתלמודם של חכמים, ירושלים 2016
- ווירמש, מאורי אור = ר"א ווירמש, מאורי אור, א-ז, מיץ תק"ן-תקצ"א
 יובל, שני גויים = י' יובל, שני גויים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל אביב 2000
- ליברמן, הירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
 ליברמן, תוספתא כפשוטה = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח
- ליפשיץ, תפארת ישראל = ר"י ליפשיץ, תפארת ישראל, הנובר ודנציג 1845–1830
 לנדא, מערכי לשון = מ' לנדא, מערכי לשון, א-ה, פראג 1824–1819
- L. Löw, *Die Lebensalter in der jüdischen Literatur*, Szegedin = לעף, תקופה 1875
- מדרש שכל טוב = ש' בובר (עורך), ילקוט שכל טוב, חברו ר' מנחם בר' שלמה, ברלין תרס"א
- מוספיא, מוסף הערוך = ר' בנימין מוספיא, מוסף הערוך, אמסטרדם 1655
 סידור רש"י = ש' בובר וי' פרימן (עורכים), סידור רש"י, ברלין תרע"ב
 פולק, בקרת = ח"י פולק, "בקרת תהיה", אוצר הספרות, ב, קראקוב תרמ"ח
 פומיס, צמח דוד = ר"ד דה פומיס, צמח דוד, ונציה 1587
- קאומו, הלעזים = ל' קאומו, הלעזים שבערוך לר' נתן מרומי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד
- קוהוט, ערוך השלם = ח"י קוהוט, ספר ערוך השלם, א-ח, וינה תרל"ח-תרנ"ב
 קרויס, תוספות הערוך השלם = ש' קרויס תוספות הערוך השלם, וינה תרצ"ו
 קרוכמל, פירושים = א' קרוכמל, פירושים והארות לתלמוד בבלי, לבוב 1881
 קרוכמל, שמואל = א' קרוכמל, "שמואל ירחינאה", החלוץ א (תרי"ב), עמ' 66–87

ראב"ן = ר"א בן נתן, ספר הראב"ן הוא ספר אבן העזר, ירושלים תשמ"ד
 ריסקין, אפיקומן = ש' ריסקין, "מנהג גנבת האפיקומן", ידע עם: במה לפולקלור
 יהודי לד-לה (תש"ע), עמ' 114-121
 רפפורט, ר' נתן מרומי = ש"י רפפורט, "תולדות ר' נתן מרומי בעל הערוך", בכורי
 העתים י (תק"ץ), עמ' 7-79
 שור, אפיקומן = י"ה שור, "אפיקומן", החלוץ יא (תר"ם), עמ' 49-51
 שיינהוק, ספר המשביר = י' שיינהוק, ספר המשביר, ורשה תרל"א
 תבורי, פסח דורות = י' תבורי, פרקים בתולדות ליל הסדר, תל אביב 1996